

АЧИЛОВА ГУЛМИРА

Кичик илмий ходим, ЎЗР ФА Тарих институти

XIII–XIV асрга оид вақф хужжатларида Бухоро ижтимоий-иқтисодий ҳаётига доир масалаларнинг акс эттирилиши

Аннотация. Мақолада XIII аср охири – XIV асрнинг биринчи ярмига тегишли Бухоро вақф хужжатлари орқали бу ҳудуднинг ижтимоий ва иқтисодий аҳволи ёритилади. Ушбу ўрганилган хужжатларда келтирилган маълумотлар чизматойлар даврида Бухорода мавжуд ижтимоий қатламлар, аҳоли томонидан тўланган солиқлар ва улардан айримларининг номлари, мўуллар олиб борган сиёсатнинг бу воҳа ҳаётига кўрсатган таъсири ёритиб берилади. Шунингдек, иқтисодий ҳаётнинг асоси бўлган деҳқончиликнинг аҳволи ва ер эгаллиги билан боғлиқ айрим атамаларнинг ишлатилиши хужжатлардаги маълумотларга асосланиб изоҳлаб ўтилган.

Таянч сўзлар ва иборалар: Чизматой улуси, иқтисодий ҳолат, солиқ, ижтимоий гуруҳлар, корандалар, кадиварлар, ислоҳот, шаҳар ҳаёти.

Аннотация. В статье на основе вақфных документов, относящихся к концу XIII – началу XIV вв., освещено социально-экономическое положение Бухарского региона. На основе сведений, приведенных в вақфных документах, прослежены социальные сословия, существовавшие в Бухаре, а также налоги, взимаемые с населения, приведены названия некоторых из них, изучено влияние монгольской политики в целом на жизнь оазиса. Также, прокомментированы значения некоторых терминов, примененных в документах и имеющих отношение к земледелию и землевладению, которые составляли основу экономической жизни.

Опорные слова и выражения: Чагатайский удел, экономическое положение, налоги, социальные группы, коранда, кадивар, реформа, городская жизнь.

Abstract. The article highlights social and economical life of Bukharian people by analyzing waqf documents at the end of 13th – in the first half 14th centuries, studying date of these documents shows social strata, taxes which were paid by Bukharian people and its names, policy of Mongols in the region in Chaghatay period. Furthermore, for full illuminating of the issue it was justified waqf documents which were explained status of agriculture and used terminology on farming.

Keywords and expressions: Chaghatay khanate, economy, tax, social groups, farmer, koranda, kadivar, reform, city life.

Бугунги кунда Мовароуннахрнинг XIII–XIV аср биринчи ярми ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ёритишда ушбу давр манбаларида мавжуд бўлган маълумотлар етарли эмас. Чунки чизматойлар тарихини ёритувчи маҳаллий манба Жамол Қарший¹ ҳамда Эрондаги Хулагулар (1256–1388) давлати тарихчилари Рашидиддин², Вассаф³ ва Жувайнийларнинг⁴ асарларида, асосан,

¹ Ал-Қарши Джамал. Ал-Мулҳакат би-с-сурах // История Казахстана в персидских источниках / Под ред. И.Н.Тасмагамбетова. – Алматы: Дайк Пресс, 2005. – С. 550.

² Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Пер. О.И. Смирновой. В 3-х т. Т. 1. К. 2. – М., 1952–1960. – С. 316.

³ Abdallah b. Fadlallah Wassaf. Tarih-I Wassaf. (Tagziyat al-amsarwa-tazgiyat al-a'sar). – Tehran, 1338. – S/1959-60 of facsimile ed. Bombay, 1269 H/1852; Ayati 'Abd Al Muhammad. Tahrir-i ta'rikh-I Wassaf. – Tehran, 1346/1967–1968.

⁴ Juvaini 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik. The history of the World Conqueror / Transl. from the text of Mirza Muhammad Qazvini by J.A. Boyle; With a new introduction and bibliography by David O. Morgan. – Manchester: Manchester University Press, 1997. – P. 120.

Чингизхон томонидан барпо этилган империянинг сиёсий тарихи, подшолик хронологияси, Чингизхон ворислари ўртасидаги ўзаро курашлар ҳақидаги маълумотларгина келтирилади. Бўйсундирилган халқларнинг турмуш тарзи, уларнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳолати масалаларига эса деярли эътибор қаратилмайди. Шу туфайли бундай маълумотларга эга бўлиш учун ушбу давр расмий ҳужжатларига мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир.

1299 ва 1326–1334 йилларда Бухорода тузилган вақф ҳужжатлари орқали бу даврда нафақат Бухорода, балки Мовароуннахрнинг бошқа шаҳарларида ҳам мавжуд бўлган ижтимоий гуруҳлар – ер эгалари, диндорлар, заминдорлар ерларида ишловчилар синфи ҳамда иқтисодий ҳаётга оид ер эгаллиги шакллари, солиқлар, мажбуриятлар ва ҳукмдорларнинг бу борада олиб борган сиёсати ҳақида маълумот олиш мумкин.

Мақолада ўрганилиши кўзда тутилган дастлабки ҳужжат 1299 йилга тегишлидир. Ҳужжат Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архивида И-323 фонд, оп.1, 1429/6 ва 1429/20 тартиб рақами остида сақланади. Илмий муомалага 1979 йилда рус олимлари А. К. Арендс, А. Б. Халидов, О. Д. Чеховичлар томонидан киритилган¹. Матн араб тилида битилган. Форс-тожик тилига XVIII асрда таржима қилинган. Ушбу вақф ҳужжатида Бухоро шаҳрининг XIII асрдаги ижтимоий-сиёсий ҳолати ҳақида маълумот берилиши билан бирга унда тарихий географик жой номлари, қадимий қишлоқларнинг жойлашган ўрни ва топонимикасига доир қимматли қайдлар учрайди.

Маълумки, Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари Чингизийлар ҳукмронлиги даврида мўғул хонлари учун асосий иқтисодий таянч шаҳарлар вазифасини бажарган, шунингдек, ҳукмдорлар ва шахзодалар ўртасидаги ўзаро курашларда энг кўп талофат кўрган ҳудудлар бўлган. Айниқса, Бухоро шаҳри бир неча марта 1238, 1263, 1273–1276 йилларда мўғул хонлари томонидан талон-тарож қилиниб вайронага айлантирилган. Бу ҳақда манбаларда келтирилган маълумотга кўра, ушбу талончиликлар оқибатида шаҳар аҳолиси деярли қирилиб кетган ёки қул қилиб олиб кетилган. Хунармандлар ишлаш учун мўғулларнинг бош шаҳарларига юборилган. Солиқлар ҳаддан ташқари кўп ва тартибсиз тарзда йиғиб олинган. Йиғилаётган солиқлар суммасини ҳақиқатан камайтириш мақсадида мўғул хонлари 1235 ва 1251 йилларда икки марта солиқ ислоҳатини ўтказган. Ҳар сафар солиқлар миқдорини қатъий ўрнатишга ҳаракат қилинган. Хоқон Ўқтой (1229–1241) даврида деҳқонлардан ҳосилнинг 10%, чорвадорлардан 1% миқдорида олиш ҳақида қарор чиқарилган. Хоқон Мунка-хон (1251–1259) эса солиқлар миқдорини маҳсулот тарзида йиғиб олишда кўплаб ноҳақликлар бўлаётганлиги сабабли уларни пул кўринишида белгиланган қатъий миқдорда йиғиб олишга фармон чиқарган ва ҳар бир одамга 1 динордан 11 диноргача қилиб белгиланган. Лекин, империя хоқонлари томонидан ўтказилган ислохатларнинг иккаласи ҳам тўлиқ тадбиқ қилинмаган.

¹ Бухарский вакф XIII в. Факсимиле издание текста, перевод с арабского персидского, введение и комментарий А. К. Арендса, А. Б. Халидова, О. Д. Чеховича. – М., 1979.

1269 йилда Таласда ўтказилган курултойда Мовароуннахрнинг ҳаддан ташқари вайрон этилганлиги ва кўплаб ҳосилдор ерлардан фойдаланишга эътибор берилмаётганлиги расмий тан олинади¹. Асосий кўп зарар кўрган Бухоро вилоятига ҳарбий кўшиннинг тез-тез келиб турганлиги ва бунинг оқибатида шаҳар катта зарар кўраётганлиги айтиб ўтилади. 70-йиллардаги каттиқ вайронагарчиликдан сўнг Бухоро бутунлай ҳувиллаб қолади. Мўғулларнинг талончиликлари нафақат шаҳарни вайрон қилиб, шаҳарликларга зиён келтирган, балки *ахл-и расатик*, яъни қишлоқларда яшовчиларнинг ҳам аҳволини ниҳоятда оғирлаштирган².

Мўғуллар босқини фақат хўжалик ҳаётини эмас, халқнинг ижтимоий ҳолатида ҳам ўзгаришига сабаб бўлди: аҳоли қайтадан ҳисоблаб чиқилди ва рўйхатга олинди, ҳар бир оила мингликларга (ҳазора) киритилди ва ўзларининг ерлари билан мўғуллар бошлиқларига бириктирилди. Хунарамандлар эса асосий маҳсулот ишлаб чиқарувчилар сифатида мўғуллар бошлиқларининг эътиборида бўлди. Кул савдоси кучайди³. Рашидиддиннинг сўзларига кўра, ҳатто Жўжи, Чигатой ва Ўқтой улуси хонларининг ўзлари ҳам бири-бирларининг савдо қарвонларини талаб, савдогарларни ва уларнинг болаларини асирга олишган. Кўплаб савдогарлар болалари билан биргаликда қарз ҳисобига қулликка берилган⁴. Хужжатларда келтирилишича, ерлар ва боғларда ишлаш учун сотиб олинган қуллардан фойдаланиш фақат Эронда эмас, Ўрта Осиёда ҳам бўлган.

Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарлар аҳолисини ҳисоблаб чиқиш ва рўйхатга олишга Чингизхон босқиннинг биринчи кунлариданок буйруқ берган. 1251 йилда Мункахон (1251–1259) тахтга ўтиргандан кейин, янгидан аҳолини рўйхатга олишга буйруқ берган. 60-йилларнинг бошларида Хубилай Хоқон (1260–1294) буйруғига кўра, Бухорода аҳолини рўйхатга олиш бошланади. Шаҳарда 16 000 оила (ёки катта ёшли эркаклар) кўрсатилади. Уларнинг ярмидан кўпроғи бевосита Хоқонга бўйсунган, 5000 Жўжи улуси ҳукмдори Ботуга, 3000 эса Мунка ва Хулагуларнинг онаси Суюркўктенбекага қарашли бўлган. 1262 йилда минглаб Жўжи улусига қарашли бўлган одамлар шаҳардан чиқарилади ва аёллари ҳамда болалари билан биргаликда ваҳшиёна қириб ташланади⁵.

1299 йилги Бухоро вақф ҳужжатларида ҳам бу ҳолатларни диққат билан ўрганишга хизмат қилувчи далилларни учратиш мумкин. Хужжатларда йирик ер эгаларининг уй-жойлари, ерлари ва улардан оладиган ҳосил, боғдор-

¹ Бартольд В.В. Туркистан в эпоху монгольского нашествия / Сочинения. – М.: Изд. вост. лит., 1963. Т.1. – С. 535, 564.

² Петрушевский И.П. Из истории Бухары XIII в. Ученые записки ЛГУ им. А.А. Жданова, серия востоковедческих наук, вып. 1. – Л., 1949. – С. 103–109.

³ Бухарский вақф XIII в. – С. 11.

⁴ Рашид ад-Дин Фазлуллаҳ. Джами‘ ат-таварих (Сборник летописей)/ Т. III. – Баку: Ализаде, 1957. – С. 519, 525; Пер. А. К. Арендса. – С. 296, 300.

⁵ Wassaf. Tarih-I Wassaf. – P. 51.

чилик ва узумчилик, суғориш тизими ва фақат битта йирик хўжалик доирасидаги ҳунармандчилик корхоналари тўғрисида аниқ ва батафсил маълумотларни беради. Шу билан биргаликда, бу ҳужжатда XIII аср вақф институтининг ҳақиқий ҳолати ҳам батафсил ёритилган. Бухоро вақф ҳужжати ҳарбий-ҳукумат ва диний-ҳукмрон доира билан боғлиқ киши Абдурахим томонидан таъсис қилинган. Ҳужжат унинг садри, амири ва имомига аталган. Абдурахимнинг келиб чиқиши Исфижоб шайхларидан бўлган. 1299 йилда у Бухородаги туман Самжандан бутун бошли Хамана кишлоғини сотиб олган. Ушбу ҳужжатда келтирилган фактлар ўша даврда Ўрта Осиё иқтисодининг асоси бўлган деҳқончиликда ер сотиб олиш, уни суғориш ишлари ва келадиган даромаддан тўланадиган солиқ ҳақида билиш имконини беради.

Қишлоқни сотиб олиб, вақф таъсис этган шахс бу ерда яшовчи аҳоли ва хизматчи тоифа корандалар учун ёзги ва қишки икки масжид, бир нечта тўқимачилик устахоналари ва тегирмон қурдиради. Бу маълумот аҳолини ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан катта ер эгалари томонидан ўрта аср Мовароуннаҳр жамиятида шундай оғир сиёсий шароитда ҳам қандай ҳимояга олинганлигини кўрсатади. Шу билан бирга, ер эгалари қўлида бўлган корандаларнинг ўз хўжайинига қайсидир жиҳатдан қарам эканлигини ҳам билдиради.

Бу давр манбаларида иқтисодий ҳаётнинг асоси бўлган солиқларнинг қай тартибда олинганлиги ва турлари ҳақида фақат империя доирасидаги тизими ҳақида маълумот берилади. Шу сабабли ҳам маҳаллий бошқарувда бу масала қандай ҳал этилганлиги тўғрисида деярли маълумот учрамайди. Ҳужжатда деҳқонларнинг ўз хўжайинига олинган фойда ёки ҳосилнинг 1/10 қисмини тўлаганлиги келтирилган¹. Яна бу ерда XIII аср охирида Бухорода мавжуд бўлган *зийо* ва *ақор* атамаларининг қўлланилиши ҳақида ҳам маълумот мавжуд. X–XII асрларда мавжуд бўлган ушбу тушунчалар бу даврда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмасдан, *зийо* – ҳайдаладиган ерларга ва боғларга, *ақор* эса – ҳовли-жой, масжид, омбор, отхона, пичанхона ва шунга ўхшаш биноларни қуриш учун ажратилган ерларга ишлатилган. Ушбу атамалар XIV аср вақф ҳужжатида ҳам учрайди.

Шунингдек, ҳужжатда ўлчов бирликларидан *ман* ҳақида ҳам маълумот келтирилган. Ўқтой номидан Бухорони бошқариб турган Ҳазар Букага деҳқонлар томонидан 200 мандан буғдой юборилганлиги (864 кг га тўғри келади) қайд этилган. Ер майдонини белгилашда мўғулларгача ва ундан кейин мавжуд бўлган *таноб* бирлигидан фойдаланилган.

Ҳужжатда *аҳл-и вазаиф* деб номланувчи вақф мулклари фойдасидан ўзига маълум бир миқдорда улуш олиш ҳуқуқига эга бўлган одамлар ҳақида маълумот борлигини кўриш мумкин². Бундан ташқари Ўрта Осиёда мавжуд булган ер шакли – мулк ҳақида ҳам ҳужжатда маълумот берилган. Одатда, мулк давлатга қарашли ёки бадавлат кишиларга қарашли ерлардан иборат бўлган. Матнда бу атама *милк* шаклида учрайди³.

¹ Бухарский вақф XIII в. – С. 11.

² Там же. – С. 32.

³ Там же. – С. 32.

Ижтимоий жиҳатдан ҳужжатнинг аҳамиятига тўхталиб шуни айтиш мумкинки, унда бу даврда мавжуд бўлган номлар ва унвонлар ҳам учрайди. Масалан, катта ер эгалари синфи – амир, дин ва илм аҳли – аллома, бош қози – садри жаҳон ва ҳунармандлар – кашшоф (*кашебаф*) деб ишлатилган. Имом ва муаззинларнинг хизматлари, масжид ва мазорларнинг харажатлари учун ҳам вақф мулкларидан маълум таноб ер ажратилганлиги билан ушбу диний қатламларнинг доимо иқтисодий муҳофазада эканлиги кўрсатилган¹. Ҳужжатда мазолим девони – *девон ал-мазолим* мавжуд бўлганлиги, унинг фуқаро ва ҳарбий юқори мартабали кишиларга нисбатан қилинган шикоят даъволари кўриб чиқувчи маҳаллий ҳукмдор томонидан бошқарилганлиги ҳам келтирилган². Мазкур девон асли туркий бўлган қўмондонларнинг айби тўғрисида уруғ урф-одатларига мувофиқ ҳукм чиқарган. Бу ўша замонда шариат ҳуқуқидан ташқари, урф-одат ҳуқуқи ҳам мавжуд бўлганлигидан далолат беради.

Ушбу Бухоро вақф ҳужжати ўрганиб чиқиш орқали шундай хулосага келиш мумкинки, шаҳар маҳаллий бошқарувида ва ижтимоий ҳаётида Мовароуннахрнинг бошқа шаҳарларида бўлгани каби амалдорлар ва давлат мансабларининг маълум қисми сақланиб қолган. Ер-мулк муносабатлари ва солиқ турлари ҳам ўз шаклини деярли йўқотмаган. Фақат мўғул хонлари фойдасига йиғиладиган солиқ турлари кўпайган. Бухоронинг XIII аср охиридаги ҳолатини қўйидагича кўрсатиш мумкин:

1. Мўғуллар босқини ва Чингизийлар ўртасидаги ўзаро урушлар оқибатида шаҳарнинг вайрон бўлиши.

2. Дехқонлар ва ҳунармандларнинг аросатга солиниши.

3. Хўжаликни тиклаш жараёнининг бошланиши.

Бухоро ҳудуди ва у орқали барча Мовароуннахр шаҳарларининг чиғатойлар ҳукмронлиги давридаги ижтимоий-иқтисодий аҳволини ёритишга ёрдам берувчи яна бир маҳаллий ҳужжат – бу XIV асрга тегишли вақф ҳужжатидир. У Шайх Сайфиддин Бохарзийнинг³ невараси Абулмуфохир Яхё Бохарзий томонидан 1326–1333 йилда тузилган ва ҳозирда Ўзбекистон Республикаси марказий давлат архивида И-323 фонд, №1183 ва И-323 фонд №1196 рақами остида сақланади.

Асосий ҳужжат 1326 йилда тузилган ва 1333 йилда унга қўшимча тарзда вақф ёрлиғи ҳам қўшилган. Бу ҳужжатда учрайдиган атамалар, келтирилган номлар ҳам юқоридаги каби XIV аср иқтисодий ва ижтимоий ҳаётига оид масалани бир қадар ёритиши билан аҳамиятлидир.

Ҳужжатда ўша давр ер эгалиги турлари ҳақида маълумот берилиб, илк ўрта аср ер-мулк эгалигида бўлгани каби катта ер эгалари, юқори табақа вакиллари ва йирик диндорлардан ер олиб ишловчилар гуруҳи кадиварлар

¹ Бухарский вакф XIII в. – С. 69.

² Мўғулларгача бу девонни олий ҳукмдорларнинг ўзи бошқарган.

³ Шайх Сайфиддин Бохарзий мўғуллар даврида Бухорода яшаган машҳур ислом уламси. Ўз даврида “шайх-ул олам” номига сазовор бўлиб мўғул хонлари томонидан ҳам тан олинган.

бўлганлиги келтирилган¹. Улар катта ер эгалари бўлган хўжайинларининг кўшклари атрофида яшаган. Лекин матннинг айрим ўринларида кадиварлар мустақил деҳқонлар деб келтирилади. Яна бир деҳқонлар гуруҳи – музорий – чоракор ёки корандалар деб аталиб, улар ҳам ерларга ишлов бериб, ҳосилдан ўзларига улуш олишган. Ҳужжатда кўринганидек, XIV асрда Бухорода чоракорлар вақф ерларига ишлов бериб ҳосилнинг $\frac{1}{3}$ қисмини вақф идораларига тўлаган. Бундан ташқари, давлат ёки давлат хизматидаги одамлар фойдасига ҳам маълум миқдорда алоҳида солиқ тўлаган. Бу солиқнинг аниқ ҳажми, қайси лавозимдаги шахсларга берилганлиги хусусида ҳужжатда аниқ маълумот учрамайди.

Матнда *авза ёки уза* атамаси ҳам учрайди². Лекин, унинг аниқ маъноси қайд этилмаган. Фақат мазмундан билиш мумкинки, бу қаровсиз, ишлов берилмасдан хароба ҳолга келиб қолган ер майдонларига нисбатан ишлатилган. Ушбу давр сиёсий ҳолатидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, мўғуллар босқини ва кейинги йилларда ҳукмдорлар ўртасидаги ўзаро урушлар натижасида Мовароуннахрнинг барча шаҳарларида, жумладан, Бухорода бундай авза ерлари ҳаддан ташқари кўпайиб кетган. Аҳоли сонининг камайиб кетиши ва, асосан, ерга ишлов берувчи қатлам бўлмиш эркакларнинг тез-тез қўшиннинг олд қаторларида туриб жанг пайтида “ҳашарчи” бўлиб урушга кириши ҳам деҳқончилик ерларининг қаровсиз қолишига олиб келган³.

Инжу мулклари мавжудлиги ҳақида ҳам ҳужжатда маълумот келтирилади. Унга кўра, майдони ва аҳолиси мўғул уруғидан бўлган бирор шахзода ёки хонга бошқариш учун ажратиб берилган ҳудудга нисбатан шундай ном ишлатилган.

Худди юқоридаги ҳужжатда ҳам келтирилгани каби хусусий ерлар *милк*, *милки хос* – яъни мулк ерлари мавжуд бўлганлиги ва Яхё Бохарзий ҳам худди шундай ерларнинг эгаси бўлганлиги айтиб ўтилган⁴. Шу билан бирга таниқли давлат амалдорлари қўлида бўлган ва девон мулкларига тегишли бўлган Ҳилол ер шакли ҳам мавжуд бўлган⁵.

Вақф мулкларини бошқариш, вақф идоралари таъминоти билан боғлиқ иқтисодий масалалар ҳам ҳужжатда батафсил изоҳланган. Унга кўра, вақф ерларини икки йилдан кўп муддатга ижарага бериш (бу ҳужжатда *иджорат* деб аталган) тақиқланган. Ҳатто ижарачи бу ерлардан фақат ҳосил олиб фойдаланмасдан, уни ободонлаштирган ёки ҳолатини яхшилаган бўлса ҳам унга ер узоқ муддатга ишлаш учун берилмаган. Ерларга озод деҳқонлардан ташқари, эндиликда вақф таъсисчиларининг ишчиларига айланган, бутун

¹ Чехович О.Д. Бухарские документы XIV в. – С. 18.

² Там же. – С. 120.

³ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. Перевод с персидского О.И.Смирнова. – М., 1952. – С. 206–207.

⁴ Чехович О.Д. Бухарские документы XIV в. – С. 15.

⁵ Там же. – С. 120

умрга вақф мулкига бириктирилган собиқ куллар ҳам ишлов берган. Хужжатдан кўринадики, куллар вақф тузувчиси томонидан турли миллат вакилларида сотиб олинган. Рўйхатда кулларнинг этник келиб чиқишидан ташқари, қандай касбда эканлиги ёки бошқа маълумоти ҳам ёзилади. Масалан, айримлари *қассоб*, бошқаси *боғбон*, сув таъминотида қаровчиси – *жубон*, биттаси сарбон, муҳрни сақловчи эса – *муҳрдор* ёки *махрдор* каби вазифадаги хизматчилар бўлган¹. Деҳқончилик, боғдорчилик ва бошқа дала ишларидан ташқари, 1326 йилги хужжатдан аниқ бўлишича, куллар кўп ҳолларда вақфга тегишли қабристон ва хонақоларда ҳам хизмат қилган. Қайси кул деҳқончилик ва боғдорчилик ишлари билан банд бўлса, вақф даромадидан келадиган кунлик озиқ-овқат, кийим-кечак таъминотида эга бўлмаган, балки ерда ишлаб оладиган ҳосилнинг $\frac{1}{3}$ қисмини рента сифатида тўлагандан кейин, агарда бошқа солиқ ва тўловлар ҳаддан ортиқ кўпайиб кетмаса, қолган маҳсулотни ўзининг эҳтиёжи учун ишлата олган. Мўғуллар даврида бундай белгиланмаган солиқ йиғишлар ва кўшимча талаблар ҳаддан ташқари кўпайиб кетганлиги сабабли ерда ишловчиларнинг аҳволи оғир бўлган.

Хужжатда турли аҳоли қатламлари бўлган амирлар ва халқ (райят – ўрта аср туркий-ислом давлатларида давлат хазинасидан фойдаланмаган, юқоридан бериладиган буйруқларни сўзсиз бажарадиган ва солиқ тўлайдиганлар), шайх ва донишмандлар (суфийлар деб келтирилган), кул ва озод кишилар, камбағал ва бойлар, аслзода ва оддий одамларнинг ижтимоий ҳолатини таққослаш имконини берадиган маълумотлар учрайди. Бу эса ушбу даврдаги ижтимоий ҳолатни ўрганиш учун жуда муҳимдир.

Хужжатда бир нечта маҳаллий мансабдорлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтилган. Жумладан, вакил лавозимидаги мансабдор. Унга кўра, заминдор ва ўз шахсий ерини ижарага берувчи вакил деб номланган. Масалан, асарда Фатхобод вакили хожа Муҳаммад эканлиги ва унга қарашли мулклар келтирилган². Аммо, мўғулларгача хоразмшоҳлар даврида вакил лавозими юқори давлат лавозими ҳисобланиб, у саройдаги умумий масалалар билан шуғулланган ва сарой вакили деб номланган³.

Шунингдек, хужжатда садри жаҳон, ифтихори жаҳон, қози, муфти, меҳтар, сарроф сув амири (эмири об) каби ижтимоий гуруҳларнинг мавжудлиги ҳақида ҳам маълумотлар келтириб ўтилган⁴. Қорахонийлар ҳукмронлиги кулагач, Бухоро вилоятида диний ва маъмурий ҳокимият “*Садри жаҳон*” унвони билан машҳур бўлган бадавлат хонадонга мансуб руҳоний садрларнинг қўлига ўтади. Бухоро ва унинг атрофидаги катта ер майдонлари, масжид, мадрасалар ва хонақоҳларнинг вақф мулклари, шаҳардаги дўкон, карвонсарой, ҳаммом ва

¹ Қассоб, боғбон, жубон, сарбон, муҳрдор каби вазифалар хужжатда ҳам шу шаклда келтирилган.

² Чехович О.Д. Бухарские документы XIV в. – С. 122.

³ Насавий Шихобиддин Муҳаммад. Сийрат ас-султон Жалол ад-Дин Менкбурни (Ўзбек тилига К.Матёкубов томонидан таржима қилинган). – Т.: Ўзбекистон, 2006. – Б. 312.

⁴ Чехович О.Д. Бухарские документы XIV в. – С. 27.

тегирмонлар ҳам уларнинг тасарруфида бўлган. Шаҳар атрофларидаги хуна-
мандлар ҳам садрларга қарам эди. Мамлакатлараро қарвон савдосида ҳам ушбу
табақа вакиллари фаол иштирок қилганлар. Маълумотларга кўра, уларнинг
йиллик даромади юз минг динорга тенг бўлган¹.

Худди 1299 йилги вақф ҳужжатида бўлгани каби мазкур ҳужжатда ҳам
девон ал-мазолим – мазолим девони мавжуд бўлганлиги ва унинг вазифаси
ўзгармаганлиги кўрсатилган.

Маҳаллий ҳукмдорлар ҳисобланган маликлар ва садрлар хизматида бу
давргача мусулмон давлатларида сарой мансаблари ҳисобланган бир қанча
лавозимлар сақланиб қолган². Жумладан, молиявий-иқтисодий ишларини
салжуқийлар ва хоразмшоҳлар ҳукмронлигида бўлгани каби мўғуллар дав-
рида ҳам, кейинчалик темурийларда ҳам *мушриф* деб аталувчи мансабдор-
лар бошқарган. Шунингдек, хазина ишлари билан шуғулланадиган лавозим-
даги киши *муставфий* бўлиб, у мамлакатнинг чекка ўлкаларидаги молиявий
ишлар раҳбари ва молиявий маслаҳатчи ҳам бўлган. Мўғуллар даврида бу
лавозимнинг мавжуд бўлганлигини шайх Сайфиддин Бохарзийнинг ўғли
муставфий бўлганлиги орқали кўрсатиш мумкин³.

Ушбу ҳужжатларни ўрганиш орқали қуйидаги хулосаларга келинди:

Биринчидан, филологик жиҳатдан тадқиқ қилинган ушбу ҳужжатни тарихий
нуктаи назардан муомалага киритиш чингизийлар даврида Бухоронинг ижтимо-
ий-иқтисодий ҳаёти ҳақида ишончли маълумотлар олиш имконини беради;

Иккинчидан, Мовароуннаҳр тарихидаги энг муаммоли давр бўлган чиға-
тойлар ҳукмронлиги йиллари (1227–1370) ҳақида манбаларда учрамайдиган
ижтимоий-иқтисодий масалани маҳаллий ҳужжатлар орқали ёритиш;

Учинчидан, бундай ҳужжатларнинг XIII–XIV асрлар тарихини ёритишдаги ил-
мий аҳамиятини очиб бериш. Чунки Ўрта Осиёнинг мўғуллар даври иқтисодий
ҳолати ниҳоятда оғир аҳволда бўлган. Кўчманчи мўғул ҳукмдорлари асосий эъти-
борни фақат солиқлар йиғиш, пул ва бойлик тўплаш ва янги ҳудудларга эга бўлиш
учун ўзаро урушлар олиб боришга қаратган. Фақатгина тинчлик вақтларидаги ай-
рим ҳукмдорлар савдо-сотикни йўлга қўйиш ва шаҳарлар ҳаётини тиклаш ҳақида
фармонлар чиқарган, лекин унинг ижроси кўп ҳолларда амалга ошмаган. Иқтисо-
дий вазиятни яхшилашга уринган маҳаллий ҳукмдорлардан Маъсудбек фаолияти
натijasида вазият бироз яхши томонга ўзгарган. Лекин, бу ҳам аҳолининг ҳаётида
жуда катта ўзгаришга олиб келмаган. Ушбу жараёнларни атрофлича ёритиш учун
маҳаллий ҳужжатларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир.

¹ Ан-Насавий. Кўрсатилган асар, 11-боб. – Б. 44.

² Маълумки, Хоразмшоҳлар давлатида Шарқнинг қудратли давлатларида бўлгани каби мукаммал
девон ва даргоҳ тизими шакллантирилган эди. Мўғуллар даврида бу девон даргоҳлар фаолияти
тўхталиб уларнинг таркибидаги айрим мансабларгина сақланган. Лекин, Эрондаги Хулагулар
давлати бошқаруви ўрганилганда бу ерда салжуқийлар ва хоразмшоҳлар давридаги мукаммал давлат
аппарати тўлиқ амалда бўлганлиги кўриш мумкин. *Қаранг*: Хатиби С. Персидские документальные
источники по социально-экономической истории Хорасана XIII–XIV вв. – Ашхабад, 1985. – Б. 20–45.

³ Чехович О.Д. Бухарские документы XIV в. – С. 127.